

היסטוריוגרפיה ספרותית לזהות הפלסטינית: המשכיות בצל מחיקה מתמשכת

מנאר ת. מח'ול

כל ניסיון להתחקות אחר התפתחותה של הספרות הפלסטינית הוא משימה קשה, לא רק בשל אורך התקופה, אלא גם בשל ריבוי ההקשרים הגיאוגרפיים, הפוליטיים והחברתיים של הפלסטינים, במיוחד לאחר הנפפה ב-1948 והתפזרות העם הפלסטיני ברחבי תבל. בהקשר זה ניתן לזהות שלושה מרחבים עיקריים ושונים שבהם מתקיימת יצירה ספרותית ותרבותית פלסטינית: ישראל, שבה פלסטינים כותבים בערבית ובעברית ומנהלים שיג ושיח עם התרבות היהודית-ישראלית; המזרח התיכון, אזור הכולל את הפליטים הפלסטינים במדינות ערב וגם את הפלסטינים החיים תחת כיבוש צבאי בגדה המערבית וברצועת עזה. במרחב זה מתקיימת במידה רבה מערכת אקולוגית ספרותית אחידה (סופרים פלסטינים מפרסמים בבתי הוצאה במדינות ערביות ובמידה רבה הם חלק מהסצנה התרבותית של האזור); המרחב השלישי כולל קבוצה גדולה של פלסטינים החיים בגלות, במדינות ויבשות שונות – במיוחד במערב אירופה ובאמריקות. פועל יוצא של הגיוון הגיאוגרפי של הקיום הפלסטיני הוא הגיוון הלשוני. הספרות הפלסטינית נכתבת כמעט בכל לשונות העולם, ולכן מחקר מקיף על ספרות פלסטינית עכשווית מחייב גישה השוואתית שתציע לקרוא אותה כספרות עולם, או כספרות חובקת עולם. חשוב לציין כי מספר יוזמות מחקריות עכשוויות כבר החלו להתמודד עם המורכבות וקושי המשימה של התחקות אחר התפתחות הספרות הפלסטינית ומאפייניה בלשונות ובאזורים שונים.¹

לאור האמור, השאלות שעומדות בבסיס פרויקט המחקר המקיף המתקיים על הספרות הפלסטינית הן: מה "פלסטיני" בספרות הפלסטינית; מה מייחד את הכתיבה הפלסטינית בעולם; והאם יש מכנה משותף לכתיבה פלסטינית בכל אזורי הקיום

1 ראו למשל: Refqa Abu-Remaileh, *Country of Words: A Transnational Atlas for Palestinian Literature* (Stanford: Stanford University Press, 2023); Maurice Ebileeni, "Palestinian Writings in the World: A Polylingual Literary Category Between Local and Transnational Realms," *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies* 19, no. 2 (2017): 258-81; Maurice Ebileeni, *Being There, Being Here: Palestinian Writings in the World* (New York: Syracuse University Press, 2022)

הפלסטיני? מאמר זה מציע התמודדות ראשונית עם המשימה המורכבת של שרטוט קווי המתאר של הספרות הפלסטינית.

ראשית הספרות הפלסטינית: לפני 1948

את ראשיתה של הספרות הפלסטינית, כלומר ספרות שמבטאת תודעה לאומית פלסטינית מובהקת, אפשר למקם בתחילת המאה העשרים ובתקופת מלחמת העולם הראשונה. לפני כן, מאז הנהדה שהתחילה באמצע המאה התשע-עשרה, דמתה הספרות הפלסטינית לשאר הספרויות הערביות שנכתבו במזרח התיכון והייתה חלק מהנוף הספרותי של האזור. התקופה שבין 1908 ל-1920 הייתה תקופת מעבר, שבה התגבשה המודעות הלאומית הערבית. מאז שנות העשרים של המאה העשרים אפשר למצוא פרץ של כתיבה לאומית פלסטינית נרחבת שנוצרה כתגובה למנדט הבריטי ובמסגרת המאבק בציונות.² מחקרים מסורתיים בתחום הספרות הפלסטינית התמקדו בעיקר בשתי סוגות ספרותיות ראשיות: שירה (שנחשבה פוליטית יותר, כספרות ששימשה לרישום ועיצוב ההיסטוריה) ופרוזה (שנחשבה בתחילת דרכה בעיקר לחלק מתרבות הבידור). עם זאת, מחקרים עכשוויים מזהים סוגות נוספות, ומצביעים על העושר התרבותי (הכולל צילום, מוזיקה וקולנוע), שהתקיים לצד הספרות בפלסטין שלפני הנכפה.³ אבראהים מחפוז עבדו ורפקה אבו-רמילה, למשל, מזהים את קיומה של "ספרות מגזינים" (אדב מקאלאת או אדב אלימקאלאת) שהתחילה להופיע כבר בתחילת המאה העשרים.⁴ לצד פעילותם הענפה של מגזינים במזרח התיכון, הספרות של אדב אלימקאלאת הייתה תוצר של הגירת פלסטינים וערבים מהמזרח התיכון אל האמריקות בשלהי המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים (מה שקרוי אלי-מְהַגֵּר), שם נכתבה סוגה זו בערבית, ספרדית ואנגלית. המחקר של עבדו ורמילה

2 Mattityahu Peled, "Annals of Doom: 'Palestinian Literature - 1917-1948'", *Arabica* 29, no. 2 (1982): 143-83; Sadia Aqsous, "The Making Stage of the Modern Palestinian Arabic Novel in the Experiences of the Udabā' Khalīl Baydas (1874-1949) and Iskandar al-Khūri al-BeitJāli (1890-1973)," in *European Cultural Diplomacy and Arab Christians in Palestine, 1918-1948: Between Contention and Connection*, eds. Karène Sanchez Summerer and Sary Zananiri (Cham: Springer International Publishing, 2021), 63-78

3 Aqsous, "The Making Stage"

4 Ibrahim Mahfouz Abdou and Refqa Abu-Remaileh, "A Literary Nahda Interrupted: Pre-Nakba Palestinian Literature as Adab Maqalat," *Journal of Palestine Studies* 51, no. 3 (2022): 23-43

מראה שהיצירות של **אדב אל־מקאלאת** בתקופה הזאת חשפו היבטים ספרותיים ודיסקורסיביים פלסטיניים נוספים, משום שספרות זו לא הייתה נתונה לצנזורה של המנדט הבריטי. מגוינים וכתבי־עת נתנו אפוא פלטפורמה לכותבים פלסטינים להביע את רגשותיהם הלאומיים.⁵ בנוסף, אבו־רמילה, שערכה מחקר מקיף במטרה למפות את הספרות הפלסטינית בעולם, ראתה בבתי כלא מרחב או "גיאוגרפיה ספרותית" כבר מראשיתה של הספרות הפלסטינית בתקופת המנדט הבריטי בפלסטין, מרחב ספרותי המתקיים עד עצם היום הזה.⁶

פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות, 1948-1967

הנכפה היא האירוע המכונן המשותף לכל הפלסטינים. האסון הפלסטיני של הטיהור האתני של פלסטין בשנים 1947-1948 נגע בכל פרט, משפחה וקהילה פלסטיניים, באופנים שונים, ויצר את הקטגוריות הגיאופוליטיות, התרבותיות והספרותיות שבתיאורן פתחתי את המאמר.⁷ כל הסוגות של הספרות הפלסטינית שנכתבה לאחר 1948 התייחסו לנכפה, תיעדו אותה, ניתחו אותה, ניסו להתמודד עם תוצאותיה, ולפעמים גם הדחיקו אותה.

הספרות שנכתבה לאחר הנכפה שיקפה פרגמנטציה, לוקליזציה, והחלשה או ניחות (attenuation). כפי שאראה בהמשך, במושג פרגמנטציה אני מתכוון לפירוק העם הפלסטיני לפרגמנטים ולפיזורו הגיאוגרפי, תופעות שעליהן הצבעתי בפתחת המאמר. הביטוי הספרותי המובהק ביותר של הפרגמנטציה שהתרחשה לאחר 1948 הוא הלוקליזציה של הספרות הפלסטינית השונות, כלומר התמקדות של הספרות הפלסטינית בכל אזור בהקשרים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים הפרטיקולריים של הסביבה שהיו חיוניים להישרדות המיידית של הפלסטינים בהקשר המקומי הייחודי. כך למשל, הספרות הפלסטינית שנכתבה בישראל בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים התמקדה בהסתגלות של הפלסטינים לחיים בישראל, בעוד שהספרות הפלסטינית שנכתבה ברחבי המזרח התיכון באותן שנים התמקדה בשאלת הפליטות וההישרדות הקיומית הבסיסית ביותר במחנות הפליטים.

המושג "ניחות" מתייחס לשיח הפלסטיני המוחלש של אותה התקופה, שכלל ביטויים שונים של תבוסה, חוסר אונים או פסיביות. הפרגמנטציה, הלוקליזציה והניחות השתקפו במנעד רחב של ביטויים ספרותיים שאין מקום לדון בהם במאמר זה, במיוחד

Abu-Remaileh, *Country of Words* 5

שם. 6

Ilan Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine* (Oxford: Oneworld, 2007) 7

לאור הגיוון הגיאוגרפי, הסוגני והתמטי של הספרות הפלסטינית. אבל בדיון שאציג להלן אשרטט את קווי המתאר הכלליים של הסצנה הספרותית הפלסטינית מאז 1948. רומנים פלסטיניים שנכתבו בישראל בתקופת הממשל הצבאי (1948-1967) הובילו שיח מודרניסטי פרטיקולרי בישראל. בעוד שהמודרניזם באופן כללי דגל בשבירה של מוסכמות (חברתיות וספרותיות), והדגיש ערכים ליברליים של אינדיווידואליזם וחירות מכבלי המסורת, הסופרים הפלסטינים המודרניסטים בישראל ראו במודרניזציה כלי שיכול לתרום להשתלבותם של הפלסטינים בחברה היהודית-ישראלית. מסיבה זו, ספרות זו התעלמה מהפן הקונפליקטואלי של היחסים בין הפלסטינים לתנועה הצינונית וישראל.⁸ ספרות המודרניזציה שילבה אפוא קריאה לשינוי חברתי לאור העקרונות הליברליים עם השקפה פוליטית שדגלה באינטגרציה של הפלסטינים בישראל. דוגמה לכך אפשר למצוא ברומן *בְּקִיַּת סְמִירָה* (וסמירה נותרה, 1962) מאת עטאללה מנצור, שמספר על ריאד וסמירה, שני צעירים מכפר פלסטיני בגליל. החלק הראשון של הרומן מתמקד במעבר של ריאד מהכפר לעיר חיפה, לפני כיבוש העיר ואחריו, וביחסים בין השניים. בחלקו השני הופך ריאד לפליט בלבנון ובוחר שלא לשוב, והרומן מתאר את התאקלמותה של סמירה בחיי הכפר שאחרי הנכבה, ואת הסתגלותה לעבודה בשדות הקיבוץ השכן. שני חלקי הרומן מתייחסים לשני ממדים של השיח המודרניסטי הפלסטיני בישראל לאחר 1948 – הפוליטי והחברתי. קריאה מפורטת ברומן מגלה ביטויים של פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות בכמה רבדים.

הפרגמנטציה והלוקליזציה משתקפות בהתמקדות של הרומן בהתאקלמות של סמירה בכפר (ומייצגת את הסיפור של הפלסטינים בישראל), בעוד שהפליטות של ריאד בלבנון לא זוכה לשום התייחסות מעבר להצהרה שהוא מחליט לא לחזור משם. הניחות באה לידי ביטוי בתיאור מלחמת 1948 כאסון טבע (כשם הכותרת של פרק 12: "וְאוֹבַעַ" – סערות), ועל ריאד נאמר בו שהוא "מיקד את תשומת ליבו בביטחוננו האישי [...] בתקווה שהסערה תחלוף, והביטחון יחזור".⁹ ריאד לא רק נמנע מלנקוט עמדה בנוגע למלחמה, אלא גם נאמר עליו ש"הוא לא ראה שום סיבה למות בחיפה".¹⁰ חלקו

הראשון של הרומן עורר דיון בקרב מבקרים בנוגע לשיח הפוליטי שהוא מבטא.¹¹ חלקו השני של הרומן מתייחס לממד השני, החברתי, של הספרות המודרניסטית בישראל, ומתמקד בדילמות התרבותיות-חברתיות, במיוחד בכל הנוגע למעמד האישה

Manar H. Makhoul, *Palestinian Citizens in Israel: A History through Fiction, 1948-2010* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020), chap. 1

8 עטאללה מנצור, *בְּקִיַּת סְמִירָה* (תל-אביב: דאר אל-נשר אל-ערבי, 1962), 88.

9 שם, 89.

10 Mahmud Ghanayim, *The Quest for a Lost Identity: Palestinian Fiction in Israel* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008)

וחירותה, ולניסיון לשבור את המבנה הפטריארכלי של החברה הפלסטינית. עאדל אל-אסטה סבר שהרומן נוטה לאמץ את סגנון החיים היהודי-ישראלי.¹² עם זאת, קריאה בו מעלה שאבחנה זו לא מדויקת, משום שהרומן לא מכריע לגבי אימוץ סגנון חיים אחד, אלא מעלה את הדילמה שמתעוררת במפגש בין התרבויות, מצב שע'נאים, בהשראת אדוניס, הגדירו כ"הלם המודרניות".¹³ השיח הפלסטיני המודרניסטי שהתפתח בישראל בשנים אלו קיבל ביטוי ברומנים נוספים, כמו **אל־מְשֻׁהוּן** (המעונותים), מאת תופיק פיארד (1963); **באור חדש**, מאת עטאללה מנצור (1966) – שהיה הרומן הפלסטיני הראשון שנכתב בעברית; ו**קֶלֶב פִּי קְרִיָה** (לב פֶּכֶפֶר) מאת מחמוד כנאענה (1963).¹⁴ הבחירה בקו המודרניסטי לא ייחדה רק את הספרות הפלסטינית בישראל, ובהקשר זה ראוי להזכיר את הסופר הפלסטיני ג'בֶּרָא אבְּרָאהִים ג'בֶּרָא, שחי בגלות בעיראק ודגל במודרניזציה מוחלטת של הפלסטינים כדרך לגאולה.¹⁵

בה בעת היו במזרח התיכון סופרים פלסטינים שהציגו קו ריאליסטי. יצירותיו של ע'סאן כַּנְפָּאני, שנכתבו בתקופה שבין שתי המלחמות (1948-1967) מכילות גם הן מוטיבים של פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות. בתקופה זו פרסם כנפאני שלושה ספרים ובהם 40 סיפורים קצרים שהיו רוויים במוטיבים של תבוסה, מלנכוליה ומוות. מגמה זו ניכרה במיוחד בקבצים **מֵוֶת סְרִיר רֶקֶם 12** (מוות של מיטה מספר 12, 1960) ו**אֶרֶצ' אֶל־פְּרֶתְקָאֵל אֶל־חִזִּין** (ארץ התפוזים העצובים, 1962), שתיארו את חייהם של פליטים פלסטינים במזרח התיכון בשנות החמישים והשישים. דוגמה מובהקת נוספת לכך ניתן למצוא ברומן שפרסם כנפאני, **רִג'ֶאֵל פִּי אֶל־שֶׁמֶס** (גברים בשמש; 1963), שתיאר את מאמצי ההישרדות של פליטים פלסטינים במזרח התיכון (כלומר, פרגמנטציה ולוקליזציה), את חולשתם, ולבסוף את מותן הטראגי של שלוש הדמויות הראשיות בתוך מכילית מים, בעת הניסיון לחצות את הגבול בין עיראק לכווית (גיחות).

מוחמד ח'ליל זיהה סממנים דומים של אדפטציה במחקר שלו על הסיפור הפלסטיני הקצר בישראל – במיוחד בהקשר הפרטיקולרי של הפלסטינים בישראל, בנושאים

12 עאדל אל-אסטה, **אליהוד פי אליאדב אל-פלסטיני** (אליקודס: אתחאד אל-כתאב אל-פלסטיניין פי אל-צפה אל-ערביה וקטאע ע'זה, 1987), 84.

13 Ghanayim, *The Quest for a Lost Identity*, 37

14 לדיון מפורט ברומנים של המודרניזציה, ראו Makhoul, *Palestinian Citizens*, 15-66

15 Muhsin Jassim Al-Musawi, *The Postcolonial Arabic Novel: Debating Ambivalence* (Leiden: Brill, 2003), 364; Asma al-Naser, "Out of Time: Jabrā Ibrāhīm Jabrā and the Politics of Palestinian Exile," *Journal of Arabic Literature* 48, no. 2 (2017): 158-59; Sonja Mejcher-Atassi, "Jabra Ibrahim Jabra's Suitcase: Carrying Modernism and Exile Across Borders from Palestine into Iraq," *Journal of Contemporary Iraq & the Arab World* 17, no. 1 (2023): 78

המעסיקים קבוצה זו.¹⁶ בנוסף התייחס ח'ליל לשיח הפוליטי המוחלש בסיפורים שנכתבו בתקופה זו ושהביעו עמדה ביישנית משהו (במקור בערבית: אֶסְתַּחִיאַא')¹⁷ או שיח פייסני (במקור בערבית: מהאדו).¹⁸ אומנם ח'ליל הגדיר את התקופה הזו כ"רומנטית", משום שהסיפורים הקצרים שנכתבו בה עסקו בשאלות של אהבה ומסורת,¹⁹ אבל למעשה גם הוא זיהה בספרות זו סממנים מודרניסטיים של שיח אינדיווידואליסטי וכפירה במסורת של התרבות הפלסטינית.²⁰

מאפיינים דומים אפשר לראות גם באדב אל־מקאלאת לאחר 1948. אבו־רמילה מראה כיצד עיתונים פלסטיניים בישראל כמו אל־אתחאד ואל־ג'דיד מילאו תפקיד משמעותי בשמירה על השיח הפלסטיני הספרותי והתרבותי באותן שנים.²¹ מאידך, ניתן לזהות סממנים של פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות בטרמינולוגיה של השיח הספרותי הפלסטיני בישראל בתקופה הזאת. אלו באו לידי ביטוי באבולוציה שעבר שמו של המדור הספרותי של המגזינים הללו. בתחילה הוא נקרא קֶצֶה אֶסְרַאאִילִיה (סיפור ישראלי), אבל לאחר זמן מה הוחלף השם לקֶצֶה מִן וּאֶקְעַנַּא (סיפור מהמציאות שלנו) או חַפַּאִיא מִן קְרַאנַּא מעשיות מהכפרים שלנו), ולבסוף התקבעה הכותרת אל־אֶדֶב אל־מַחְלִי ("הספרות המקומית"). שם זה, שאומץ גם בידי מבקרים וחוקרי ספרות,²² שיקף באופן המובהק ביותר את הסממנים של פרגמנטציה, לוקליזציה והתמקדות במיקום הגיאוגרפי הפרטיקולרי של ישראל. האדפטציה הטרמינולוגית הזאת מעידה על ניחות ועל בדיקה הדרגתית של גבולות השיח המקובל בישראל.

באשר לשירה הפלסטינית שנכתבה בישראל באותה תקופה, על פניו יש סתירה בין האמור לעיל לבין סוגה זו, שע'סאן פנפאני ראה בה אֶדֶב מְקַאוּמַה (ספרות של התנגדות). החידוש של פנפאני ב"ספרות ההתנגדות" התגלם בהבנתו כי תודעה תרבותית מתנגדת היא נדבך בסיסי בהתפתחות תודעה לאומית, והחשיבות של הממדים התרבותיים של ההתנגדות לקולוניאליזם אינה נופלת מזו של התנגדות אלימה. פנפאני הצביע על שלושה קשרים אורגניים בספרות ההתנגדות בפלסטין: הממד החברתי (במיוחד של

16 מוחמד ח'ליל, אֶל־קֶצֶה אֶל־אֶל־פֶּלֶסְטִינִיָּה אֶל־מַחְלִיָּה: גִּיל אֶל־רוּאֵד (באקה אל־ע'רביה: אקאדימית אל־קאסמי, 2009), 77.

17 שם, 74.

18 שם, 79.

19 שם, 60.

20 שם, 74.

21 Abu-Remaileh, *Country of Words*

22 מחמוד גנאים, "ובקית סמירה וארהאצאת אל־ואקעה", בתוך מראיא פי אל־ינקד: דראסאת פי אל־אֶדֶב אֶל־פֶּלֶסְטִינִי, בעריכת מחמוד גנאים (כפר קרע: מרכז דראסאת אל־אֶדֶב אֶל־ערבי, 2009-2024).

שכבת הפועלים הפלסטינים בישראל), הממד הערבי במזרח התיכון באותה תקופה, ותנועות מהפכניות אחרות בעולם.²³

מאידך, בחינה מעמיקה של הנושא מראה שאין הדבר כך, משלוש סיבות. ראשית, נקודת המוצא של הסקירה של פנפאני עצמה הייתה ההקשר הפרטיקולרי שבו התקיימה הספרות הפלסטינית בישראל.²⁴ שנית, הסקירה של פנפאני הצביעה על האבולוציה שחלה בספרות ההתנגדות הפלסטינית בישראל (הן מבחינת סגנון ותוכן הן מבחינת התודעה הפוליטית). בדומה לתהליך שעבר הסיפור הקצר בישראל באותה תקופה, אשר תואר לעיל, גם השירה שנכתבה בשנים המוקדמות של ספרות ההתנגדות הייתה "רומנטית".²⁵ ורק בהמשך אימצה סממנים ברורים יותר של ריאליזם פוליטי. שלישית, ספרות ההתנגדות התפרסמה בעיתונים של המפלגה הקומוניסטית, ולכן התיישרה עם הקו שהכתיבה המפלגה הקומוניסטית, שהייתה קשורה באותם ימים לברית המועצות. נקודה זו מחייבת עיון מעמיק, משום שהנרטיב ההיסטורי המקובל בעניין זה אינו תואם ממצאים שעולים ממחקרים עכשוויים.

כל קריאה מעמיקה בספרות הפלסטינית שנכתבה בשנים הקריטיות של התאקלמות לתוצאות המלחמה, לאחר 1948, חייבת להתייחס להקשרים האינטלקטואליים, הפוליטיים והספרותיים הגלובליים של המלחמה הקרה שניטשה באותן שנים בין ארצות הברית לברית המועצות. למלחמה הקרה הייתה חזית תרבותית סמויה-גלויה שאפשר לכנותה "מלחמה קרה תרבותית". שני הצדדים שאפו "לכבוש" את דעת הקהל במדינות שונות ולמשוך אותם אל חיקם האידיאולוגי, ולכן הפעילו אסטרטגיות של עוצמה רכה. סוכנות הביון המרכזית של ארה"ב (CIA) ניהלה ארגונים תרבותיים שביצעו "מבצעים פסיכולוגיים" (psychological operations - PSYOPs) אשר כללו פרויקטים כמו "תוכנית הספרים של פרנקלין" (Franklin Books Program) של מחלקת המדינה של ארצות הברית, אשר התחילה לפעול בשנת 1952 והתמקדה ב"מזרח התיכון הדובר ערבית". בשנים 1950-1966 פעל גם "הקונגרס לחופש תרבותי" (The Congress for Cultural Freedom - CCF), שחתר נגד המדיניות התרבותית הסובייטית. פרויקטים אלה מימנו בסתר, דרך גופים עצמאיים לכאורה, הוצאות לאור וארגוני תרבות אנטי-קומוניסטיים. כך, ביוזעין או שלא ביוזעין, אנשי תרבות רבים שיתפו פעולה עם פרויקטים שמומנו על-ידי סוכנות הביון המרכזית.²⁶ במקביל,

23 ע'סאן כנפאני, אל-אָרְבּ אל-פלסטיני אל-מקאום תַּחַת אל-אֶחְתָּלָאֵל: 1948-1968 (ביירות: מא'ססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 1968), 9.

24 שם, 10.

25 ע'סאן כנפאני, אָרְבּ אל-מקאומה פי פלסטין אל-מחַתְלָה 1948-1966 (לימסול: אל-רמאל, 1966), 30.

26 Elizabeth M. Holt, "Resistance Literature and Occupied Palestine in Cold War Beirut," *Journal of Palestine Studies* 50, no. 1 (2021): 3-18; Frances Stonor

גם ברית המועצות ניהלה פרויקטים, שאותם הפעילה בעיקר דרך אגודת הסופרים האפרו-אסייתיים (The Afro-Asian Writers Association - AAWA), אשר החזיקה משרד קבוע בקהיר.²⁷

מהא נצאר, שחקרה את ההיסטוריה האינטלקטואלית של הפלסטינים בישראל בשנים 1948-1967, גילתה בהקשר זה שהעיתון **אליאתחאד** השתמש "בשירות הטלגרף ובתעמולה הסובייטית כדי לדווח על תנועות אנטי-קולוניאליות ברחבי העולם, ולהציע להן פרשנות".²⁸ היא שבה והדגישה בספרה כי הדגש הושם על התנגדות תרבותית, ולא פוליטית.²⁹ עוד הראתה נצאר כי האינטלקטואלים שהיו קשורים למפלגה הקומוניסטית הישראלית אף פעם לא הטילו ספק בלגיטימיות הקיום של מדינת ישראל, ובמקום זה שירתו מטרה אחרת:

הם הטילו על ישראל אחריות להתנכר לקשריה עם הכוחות האימפריאליסטיים האנגלו-אמריקאיים [...] הם הדגישו שהקהילה שלהם היא חלק ממאבק עולמי לצדק חברתי, לדה-קולוניזציה ולגאווה לאומית, וכי רק כאשר יושגו יעדים אלה יוכלו ערבים ויהודים בישראל לחיות יחד בהרמוניה, ללא פחד ממעצמות אימפריאליסטיות שיחלקו אותם וישלטו בהם.³⁰

במילים אחרות, הספרות הפלסטינית שהתפרסמה בעיתונים של המפלגה הקומוניסטית לא קראה להילחם בקולוניאליזם הציוני בפלסטין. לנקודה זו יש חשיבות קריטית בהבנת המושג "ספרות ההתנגדות", משום שהקו שהובילה המפלגה הקומוניסטית בישראל היה נאמן למדיניות שהובילה ברית המועצות, ולכן היה אנטי-לאומי פלסטיני בכללותו.³¹ במחקרה הראתה נצאר איך הקו שהעיתון **אליאתחאד** קידם לא הציג התנגדות פלסטינית ששאפה לשחרור מהקולוניאליזם הציוני, אלא ניסח אדפטציה רטורית של תוכנית החלוקה שהסובייטים תמכו בה. כלומר, הצגת השאלה הפלסטינית

Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters* (New York: New Press, 2000)

27 לקריאה נוספת: Peter J. Kalliney, *The Aesthetic Cold War: Decolonization and Global Literature* (Princeton: Princeton University Press, 2022), 84-85

28 Maha Nassar, *Brothers Apart: Palestinian Citizens of Israel and the Arab World* (Stanford: Stanford University Press, 2017), 56

29 שם, 12.

30 שם, 76.

31 Adel Manna, *Nakba and Survival: The Story of Palestinians Who Remained in Haifa and the Galilee, 1948-1956* (Oakland, CA: University of California Press, 2022)

כשאלה "עולמית" היא לא רק מוגזמת, אלא למעשה משקפת פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות של האג'נדה הלאומית הפלסטינית. ישראל מצידה יכלה להרשות לעצמה לספוג ביקורת ספרותית על מאבקים לאומיים ואנטיקולוניאליים אחרים בעולם, וזה מה שיכול להסביר את המשך הפרסום של עיתונים אלו לאחר 1948.³² עיון בציטוט מהספר של נצאר שהובא לעיל מצביע על כך שגם בספרות זאת הייתה חתירה לאינטגרציה של הפלסטינים באזרחות הישראלית, בדומה לספרות המודרניזציה של אותה תקופה. עם זאת, העובדה ששתי המעצמות התערבו בסצנה התרבותית במזרח התיכון (ובמקומות אחרים בעולם) אין פירושה שהשדה האינטלקטואלי והספרותי במזרח התיכון, כולל השדה הפלסטיני, היה חסר עצמאות לחלוטין. סופרים ואינטלקטואלים פלסטינים שפעלו בתקופה קריטית זו של ההיסטוריה הפלסטינית הביעו דאגה כנה סביב סוגיות פוליטיות וחברתיות שהעסיקו את החברה שלהם, והיה זה אך טבעי שחלק מהם יבחר באחת משתי האידיאולוגיות הדומיננטיות של התקופה. סופרים ואינטלקטואלים פלסטינים, בישראל ובמזרח התיכון, שבחרו בערכים של המודרניזם הליברלי, עשו זאת מתוך אמונה שהמודרניזציה היא הדרך לשחרור לאומי, ואילו אלה שבחרו באידיאולוגיות שמאליות, שבאו לידי ביטוי בריאליזם הסוציאליסטי, עשו זאת מתוך אמונה שהן ישרתו טוב יותר את אותה המטרה.³³ בנוסף, היו גם סופרים פלסטינים (וערבים) אחרים שלא בחרו באף אחד משני הזרמים הללו, וכתבו ספרות שביטאה את דאגותיהם מנקודות מבט רעיוניות, פילוסופיות ואידיאולוגיות אחרות. נקודה נוספת שצריך להתייחס אליה בהקשר של חקר הספרות הפלסטינית בישראל בתקופה זאת נוגעת לעניין הצנזורה. בנוסף לצנזורה הצבאית שהוטלה על הפרסומים הפלסטיניים בישראל, אפשר לזהות עוד שני אופנים של צנזורה. הראשון הוא הצנזורה העצמית של סופרים ואינטלקטואלים אשר בחרו בה או הגיעו למסקנה שלא תימצא במה אשר תסכים לפרסם את דעותיהם. הערכה זו התבססה על כך שכלי התקשורת באותה תקופה היו מקושרים כולם למפלגות פוליטיות – למפלגות הציוניות או למפלגה הקומוניסטית הישראלית שעורכיה צייתו לקו הרשמי של ברית המועצות. כלומר, פלסטינים שהובילו דעות לאומיות פלסטיניות (כמו תנועת אל-ארץ למשל, שהוצאה מחוץ לחוק), או דעות אחרות, לא יכלו לפרסם את חיבוריהם בשום במה. הסוג הנוסף של צנזורה עצמית היה זה של עורכי העיתונים אל-אתחאד ואל-ג'דיד –

Ahmad H. Sa'di, "Communism and Zionism in Palestine-Israel: A Troubled Legacy," *Holy Land Studies* 9, no. 2 (2010): 169-83

Muhsin Jassim Al-Musawi, "Engaging Tradition in Modern Arab Poetics," *Journal of Arabic Literature* 33, no. 2 (2002): 172-210; Joseph R. Farag, *Politics and Palestinian Literature in Exile: Gender, Aesthetics and Resistance in the Short Story* (London: I.B. Tauris, 2017), 9

שאישרו רק פרסומים שהתיישרו עם הקו הפוליטי שהובילה המפלגה הקומוניסטית.³⁴ כך, השילוב בין הצנזורה הצבאית הישראלית ושני סוגי הצנזורה העצמית הפלסטינית יכול להסביר מדוע שני הזרמים הספרותיים שתוארו היו הזרמים העיקריים שהתפרסמו בישראל בתקופה זו.

לסיכום, הספרות הפלסטינית שהתפרסמה בישראל בתקופת הממשל הצבאי, על סוגותיה השונות, התמודדה עם שאלת האדפטציה של הפלסטינים למציאות החדשה שנוצרה לאחר הנכבה. סופרים ואינטלקטואלים פלסטינים בני התקופה הציעו מודלים שונים של התמודדות עם מציאות זו: חלקם בחרו במודל של מודרניזציה שחתר לשינויים חברתיים ותרבותיים משמעותיים, ואילו אחרים בחרו במודל של ריאליזם סוציאליסטי וקריאה למאבק מעמדי בהקשר גלובלי. הדיון בשני מודלים אלו יכול להתמקד בהבדלים הספרותיים או האידיאולוגיים בין שני הזרמים, אבל כפי שראינו לעיל, אם קוראים את הספרות הפלסטינית בהקשר של שיח לאומי, אפשר לזהות מכנה משותף בין שני המודלים: בשניהם מופיעים סממנים של פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות.

המשכיות אפיסטמית ואָרְפוּב, 1967-2000

הדיון בחלק הקודם של המאמר התמקד בעיקר בספרות שכתבו סופרים פלסטינים בישראל, אבל פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות התקיימו גם בספרות הפלסטינית שנכתבה מחוץ לישראל בשנים שבין הנכפה לנכסה (התבוסה הערבית במלחמת 1967). חלק זה של המאמר לא יעסוק בהשוואה בין ספרויות פלסטיניות מאזורים שונים, אלא יתייחס לשינויים שחלו בספרות הפלסטינית כולה לאחר מלחמת 1967, וידון ביצירות שנכתבו לפני הנכסה ואחריה. הדיון בחלק זה יסתמך על מחקר שערכתי על ההשפעות מרחיקות הלכת של מלחמת 1967 על השיח הפלסטיני והספרות הפלסטינית,³⁵ אך הצגתו כאן תתמקד באופן שבו תופסים הפלסטינים את שאלת הקיום שלהם כשאלה אפיסטמית. אף על פי שהפלסטינים הבינו את התביעה של הציונות לבלעדיות על פלסטין עוד קודם לכן, מלחמת 1967 נתפסה אצלם כמונחים אפיסטמיים קיצוניים, משום שהיא הבהירה להם כי ישראל מסוגלת למחוק פיזית את פלסטין (ואכן השלימה במלחמה את כיבוש הארץ שהחל ב-1948), וגם את ההיסטוריה שלה. לאחר שהאדמה (הפיזית) נכבשה כליל, לפלסטינים נותרו רק ההיסטוריה והזיכרון (האפיסטמי). במילים אחרות, הפלסטינים פיתחו פחד קיומי אקוטי מפני מחיקה אפיסטמית, או "אתגורפובה"

34 גנאים, "נְבִקְתָּ סְמִירָה וְאָרְהָאצָאָת אֶל-וֹאקְעִיָּה", 211.

35 Manar H. Makhoul, "Dispossession and Discontinuity: The Impact of the 1967 War on Palestinian Thought," *Critical Inquiry* 48, no. 3 (2022): 549-69

(Athazagoraphobia), מונח שאפשר לתרגמו כ"אימת נשייה". האתזוגורפוביה מוגדרת באופנים שונים בספרות הפסיכולוגית, בין השאר כ"פחד מוגבר מלשכוח או מלהישכח"³⁶ "פחד לשכוח את האנשים הקרובים ולאבד קשרים חברתיים"³⁷, או "פחד מאנונימיות נצחית"³⁸. הספרות העוסקת באתזוגורפוביה מתייחסת בדרך כלל לאנשים שסובלים מדמנציה, אלצהיימר או אופנים אחרים של אובדן זיכרון, במיוחד בשלבים המוקדמים, כאשר החולים עצמם פוחדים לאבד את זהותם או הקרובים להם חוששים מהאפשרות שישכחו אותם. מונח זה חיוני לדיון שלנו משום שהוא יכול להסביר את השיח הפלסטיני שהתפתח לאחר 1967, וביטא את האתזוגורפוביה דרך עיסוק אובססיבי בנושאים של המשכיות ובתמות של גנאלוגיה ושל התחלות. הפרויקט הגנאלוגי בא לידי ביטוי בפרץ של פרסומים פלסטיניים, סימפוזיונים, מכוני מחקר ודיונים תקשורתיים שנועדו להתמודד עם שאלת התבוסה ב-1967.³⁹ העיסוק של אדוארד סעיד ב"התחלות" החל במאמר שפרסם ב-1967, וב-1975 הוא פיתח אותו לכדי ספר – שני פרסומים שנשאו את הכותרת *Beginnings*.⁴⁰ בראשיתו היה התחלות חיבור מתודולוגי, מעין מדריך בפילולוגיה וביקורת הספרות אשר בחן את הדרכים שבהן יכולים חוקרים להתמודד עם ההיקף של הספרות העולמית – ובעצם ענה על השאלה שכל חוקר מעלה בפתח פרויקט מחקרי חדש: היכן מתחילים? אבל העניין של סעיד בשאלה זו הלך והתפתח להבנה רחבה יותר, שהתחלה היא "גם מסגרת של הבנה, סוג של עבודה, גישה, תודעה"⁴¹. סעיד שאל מהפילוסוף ג'אמבטיסטה ויקו את הטענה ש"בשבייל מחקר ראוי צריך תמיד לטפל בדברים בתחילתם"⁴², ואימץ את המושג של אריך אוארבך: *ansatzpunkt* (נקודת מוצא). אוארבך טען כי נקודת המוצא,

- Angelica Staniloiu and Hans J. Markowitsch, "Towards Solving the Riddle of Forgetting in Functional Amnesia: Recent Advances and Current Opinions," *Frontiers in Psychology* 3 (2012): 1 36
- K. Mitch Hodge, "Dead-Survivors, the Living Dead, and Concepts of Death," *Review of Philosophy and Psychology* 9, no. 3 (2018): 539-65 37
- K. Mitch Hodge, "Context Sensitivity and the Folk Psychology of Souls: Why Bering et al. Got the Findings They Did," in *Is Religion Natural?*, eds. Dirk Evers et al. (London: T&T Clark International, 2012), 55 38
- Makhoul, "Dispossession and Discontinuity" 39
- Edward W. Said, *Beginnings: Intention and Method* (New York: Columbia University Press, 1985); Edward W. Said, "Beginnings," *Salmagundi* 2, no. 4 (1968): 48 40
- שם, xi. 41
- Edward W. Said, "Vico: Autodidact and Humanist," *The Centennial Review* 11, no. 3 (1967): 339-40 42

"חייבת לבודד חוג של תופעות מנוסחות בקפידה שאפשר להקיפן ולסקרן היטב; ופירוש התופעות האלה צריך להחזיק בכוח הארה רב, כך שיסדיר ויפרש עימו תחום רחב הרבה יותר מזה של נקודת המוצא".⁴³ סעיד הבין את ה"אנסצפונקט" כאמירה בעבר שכעת היא אילמת, " [אבל] ההכרה ברצונה לדבר, חשיבותה בהווה, הופכת את האנסצפונקט ממוטו לא מעניין אך חוזר על עצמו לכלי עבודה בידי המבקר".⁴⁴ ניסוח זה משקף את היחסים בין 1948 ל-1967, כי ב-1967 הפכה הנכבה של 1948 ל"נקודת מוצא", להתחלה של הנרטיב הפלסטיני.

חשוב להזכיר שהמושג "אנסצפונקט" מצביע על סממנים כלליים שיכלו להתקיים עוד לפני האירוע עצמו. במילים אחרות, ההבנה האפיסטמית וההצבה של הנכבה כנקודת מוצא האירו את הספרות הפלסטינית שלפני 1967 באור חדש. השתיקה שאדוארד סעיד התייחס אליה (האמירה ה"אילמת" בציטוט למעלה) מחייבת חשיבה מחדש, משום שלמעשה היא מתייחסת לניחות השיחנית שהצגתי לעיל. אומנם הספרות הפלסטינית שנכתבה בשנים 1948-1967 לא התייחסה לנכבה באופן מפורש, אבל אפשר למצוא בה התייחסות אליה בסאבטקסט התמטי של קטיעה וחוסר המשכיות (discontinuity).⁴⁵ אדוארד סעיד, שהמעורבות האינטלקטואלית והפוליטית שלו בשאלה הפלסטינית התחילה רק בתגובה למלחמת 1967, הסביר את האובססיה הפלסטינית בשאלת ההמשכיות – הפיזית והאפיסטמית, המקבלת ביטוי בספרות הפלסטינית במוטיבים של קטיעה ומוות (יתמות, עקרות, הפלות, ואימפוטנציה) – ככזו הקשורה בהכרח לנכבה של 1948. כך למשל, אפשר לומר כי ברומן ופקית סמירה, שנדון לעיל, סמירה מפילה את העובר שנשאה לאחר שנודע לה על החלטתו של ריאד להישאר בלבנון, משום שהישראות זו מסמלת את קטיעת ההמשכיות של המשפחה הפלסטינית ופיצולה (והיא גם ביטוי לפרגמנטציה שדנו בה לעיל). שאלת ההמשכיות מהדהדת גם ברומן גברים בשמש של כנפאני, שם מסופר כי אבו אל-ח'יזראן, נהג מכלית המים, איבד את איבר מינו במלחמת 1948. דוגמה נוספת לתמה זאת אפשר למצוא ברומן של עטאללה מנזור, באור חדש (1966), שמספר את סיפורו של יתום פלסטיני שאביו נהרג ב-1948, המתחזה ליהודי-ישראלי ומנסה להתקבל כחבר קיבוץ.

בספרות שנכתבה לאחר 1967, המוטיבים של פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות מוחלפים בלכידות אוניברסלית רבת עוצמה, ובהבנת הממד האפיסטמי של הקיום

43 אריך אוארבך, ספרות, היסטוריה, היום האחר: אסופת מאמרים (ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב, 2019), 217.

44 Said, "Beginnings," 48

45 הבנה זו באה לידי ביטוי גם בטרמינולוגיה של מוחמד ח'ליל, שחקר את הסיפור הפלסטיני הקצר בישראל וראה את התקופה של הממשל הצבאי כתקופה של ייסוד (תאסים) או התחלות (בדאית). ראו ח'ליל, אל-קצה אל-אלפסטיניה, 15.

הפלסטיני, אשר החלה לקבל סממנים של פרויקט אַרְכִיב (archiving) שנמשך עשורים. לינא ג'יוסי תיארה זאת כך: "1967 הייתה הנקודה שבה אוריינטציה הדדית, וקשרים בין קהילות פלסטיניות שונות [...] החלו להתבסס מחדש באופן קיצוני ולהשתקם מחדש".⁴⁶

מאורעות 1967 הותירו את חותמם גם על כתיבתו של ע'סאן כנפאני, אשר הצביעה על השינויים שמניתי לעיל.⁴⁷ ברומן **עא'א'ד אַלֵּא חִיפָּא** (שב לחיפה; 1969) הוא מספר את סיפורו של זוג פלסטינים מחיפה שהפכו לפליטים בעקבות כיבוש העיר בשנת 1948. בעת המהומה והכאוס בעיר, נאלצים השניים, יחד עם המוני תושבי חיפה, לברוח לכיוון הנמל, ומגורשים משם. בתוך התווה ובוהו הזה הם שוכחים בביתם את בנם ח'לדון, ולא מצליחים לחזור לקחת אותו. לאחר מלחמת 1967 הם חוזרים לחיפה כדי לבקר בביתם המיושב עתה על ידי משפחת מהגרים יהודית-ישראלית, ולבדוק מה עלה בגורל בנם. הרומן מתמקד במפגש של בני הזוג עם המשפחה היהודית-ישראלית, וחשוב מכך – עם בנם שאומץ וגודל על ידי הזוג היהודי-ישראלי אשר שינה את שמו לדב. הילד גדל בינתיים והפך לחייל בצבא הישראלי. בנקודת השיא של הרומן נדרש ח'לדון-דב לבחור בין הוריו הביולוגיים להוריו המאמצים, ובוחר באחרונים. באותו רגע מבינים ההורים הפלסטינים שהם הפסידו. סעיד ס', האב הפלסטיני, מסביר לאשתו מדוע כך בחר בנם:

על מה את מדברת, צפיה? איזה קשר של בשר ודם? את אומרת שזו בחירה צודקת! במשך עשרים שנה הם לימדו אותנו איך להיות. יום אחר יום, שעה אחר שעה, עם האוכל, השתייה והשינה שלו [...] ואז את אומרת בחירה צודקת! ח'לדון, או דב, או השטן אם תרצי, לא מכיר אותנו. את רוצה את דעתי האמיתית? בואי נצא מכאן ונשוב אל העבר. הכול נגמר. הם גנבו אותו.⁴⁸

באמירה עוצמתית זו מכיר כנפאני בכך שמדובר בשאלה אפיסטמולוגית ("לימדו אותנו איך להיות") לא פחות מאשר בשאלה אונטולוגית/פיזית ("בשר ודם"). בהקשר זה

Lena Jayyusi, "Iterability, Cumulativity, and Presence: The Relational Figures of Palestinian Memory," in *Nakba: Palestine, 1948, and the Claims of Memory*, eds. Ahmad H. Sa'di and Lila Abu-Lughod (New York: Columbia University Press, 2007), 109

Barbara Harlow, "Return to Haifa: 'Opening the Borders' in Palestinian Literature," *Social Text* 13/14 (1986): 5

בשנת 2001 תורגמה הנובלה של ע'סאן כנפאני לעברית בשם "השיבה לחיפה". ראו רס'אן כנפאני, **החדרים האחרים: שלוש נובלות פלסטיניות**, ערך עמי אלעד-בוסקילה, תרגם גדעון שילה (אור יהודה: הד ארצי, 2001), 114.

חשוב להתעכב על משמעות שמו של הבן ח'לדון, שנגזר מהשורש ח'.ל.ד, שפירושו נצח, ורומזו בביורור על תפקידו בשמירת המשכיותה של המשפחה. יתר על כן, לאחיו של ח'לדון-דב קוראים ח'אלד, ולאחותו – ח'אלדה, שני השמות נגזרים מאותו שורש ונושאים משמעות דומה של נצחיות. זוהי ההמשכיות של המשפחה והאומה שנקטעה בשנת 1948.

אחמד סעדי, שדן בהתפתחות הייצוג הפואטי של הגלות והשיבה בספרות הפלסטינית, התייחס לשירים של מספר משוררים שכתבו באותה תקופה, וביניהם טאהא מוחמד עלי ומחמוד דרוויש.⁴⁹ בהתייחס לדמות האב בשירי השניים, סעדי טען:

[...] נראה שהאב, המסמל את התודעה הפוליטית, הבחירות והאקטיביזם של [טאהא מוחמד] עלי, נע בשטח מוגבל, בלי חזון ברור או דרך פעולה קונקרטי. בכך הוא מייצג שכבות רחבות של ציבור שיש לו מודעות פוליטית אך הוא במידה רבה לא פעיל. לעומת זאת, יחסו של [מחמוד] דרוויש לאביו השתנה, עם הזמן, מטינה להבנה, ובסופו של דבר הפך להערכה – שינוי ששיקף במידה רבה את ההתפתחות של ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית. בתחילה הואשם דור הנכבה בקוצר ראייה, פחדנות וחוסר אחריות. עם זאת, מאז שנות השבעים התפתחה היסטוריה אחרת.⁵⁰

אימת הנשייה מקבלת בטקסטים גם ביטוי צורני ומבני, במספר רבדים. הפסקה הבאה מתארת את ההגעה של בני הזוג הפלסטינים לכיתם בחיפה לראשונה מאז שעזבו אותו, ואת המחשבות שמתרוצצות באותם רגעים בראשו של סעדי ס':

בדיוק כפי שנהג לעשות לפני עשרים שנה, הפחית את מהירות נסיעתו למינימום לפני שהגיע אל הסיבוב, אשר ידע כי עלייה קשה מסתתרת מאחוריו. הוא הטה את מכוניתו, כפי שעשה תמיד, וטיפס בעלייה, תוך שהוא שומר על הנתיב הנכון בכביש ההולך וצר. שלושת עצי הברוש, הנוטים מעט מעל לרחוב, כבר שלחו ענפים חדשים, והוא רצה לעצור לרגע כדי לקרוא על גזעיהם שמות שנחרטו לפני זמן רב, והוא זוכר כמעט את כולם, אחד לאחד, אך לא עשה כן. אין הוא יודע כיצד קרה הדבר, אבל איכשהו, כאשר התקרב לשער מוכר, נזכר באדם מבית אל-ח'ורי, שהתגורר שם, ואשר למשפחתו היה בניין גדול דרומית לרחוב סטאנטון,

Ahmad H. Sa'di, "Representations of Exile and Return in Palestinian Literature," 49
Journal of Arabic Literature 46, no. 2/3 (2015): 216-43
 שם, 228. 50

ליד רחוב המלכים. ביום הבריחה התבצרו בבניין הזה הלוחמים הערכים ולחמו עד הכדור האחרון, ואולי עד האדם האחרון. הוא עבר ליד הבניין הזה כאשר נדחף לעבר הנמל בכוח שלמעלה מכוחו, וכעת הוא נזכר בדיוק ששם, רק שם [נפל עליו הזיכרון כאילו הוכה באבן, ושם בדיוק], נזכר בח'לדון וליבו התכווץ בקרבו אז, לפני עשרים שנה, וכך נותר, ועכשיו גוברת הלמות ליבו עד שניתן כמעט לשמוע אותו. פתאום נשקף הבית, אותו הבית, זה אשר חי בו ואחר כך החיה אותו בזיכרונו זמן רב, והנה עכשיו הוא נשקף ובחזיתו הגזוטראות המשוחות בצבע צהוב.⁵¹

הטקסט הזה שוזר במשפטיו שלושה מרכיבים עיקריים של אימת הנשייה – את האפיונים הצורניים שמנכיחים את הבהילות והמיידיות של אימת הנשייה, ואת התגובה לה. ראשית, הם באים לידי ביטוי במקצב של הטקסט, שכתוב במשפטים קצרים מאוד, כי הפסיקים ומילות הקישור הרבות מפרקים אותו לרצף של רסיסי משפטים ותמונות; שנית, הם מופיעים בצבירה האובססיבית של מידע, הבאה לידי ביטוי בתיאור המרחב, הזיכרונות והאירועים שעולים בראשו של סעיד ס'; שלישית, הם מופיעים בטקסט בממדי הקטיעה וההמשכיות – שהם שני הממדים הטמפורליים של אימת הנשייה, הבאים לידי ביטוי בנקודת המוצא בעבר (ה"אנסצפונקט" שהייתה מושתקת ומודחקת), ובנקודת הדיבור של ההווה (המתפרצת ודורשת לדבר); ורביעית, הם נוכחים בקישור בין הפיזי לאפיסטמי (הגוף וההיסטוריה לפי אדוארד סעיד), אשר בא לידי ביטוי בקישור בין המקום לאירוע, במאמץ להדגיש שייכות ובעלות קודמת. אפיונים אלו נוכחים בפסקה ולמעשה קיימים בכל משפט בה: כל משפט עומד בפני עצמו וכולל בתוכו שלושה מרכיבים קריטיים זמן (קטיעה או המשכיות); תיאור פיזי (מקום/חפץ/אנשים); וביטוי של היכרות מוקדמת (הצהרה על שייכות ובעלות). ראו לדוגמה את המשפטים הבאים:

1. בדיוק כפי שנהג לעשות לפני עשרים שנה, הפחית את מהירות נסיעתו למינימום לפני שהגיע אל הסיבוב, אשר ידע כי עלייה קשה מסתתרת מאחוריו.
2. הוא הטה את מכוניתו, כפי שעשה תמיד, וטיפס בעלייה, תוך שהוא שומר על הנתיב הנכון בכביש ההולך וצר.
3. שלושת עצי הברוש, הנוטים מעט מעל לרחוב, כבר שלח ענפים חדשים, והוא רצה לעצור לרגע כדי לקרוא על גזעיהם שמות שנחרטו לפי זמן רב, הוא זוכר כמעט את כולם, אחד לאחד, אך לא עשה כן.

4. אין הוא יודע כיצד קרה הדבר, אבל איכשהו, כאשר התקרב לשער מוכר, נזכר באדם מבית אל-ח'ורי, שהתגורר שם, ואשר למשפחתו היה בניין גדול דרומית לרחוב סטאנטון, ליד רחוב המלכים.
5. ביום הבריחה התבצרו בכניין הזה הלוחמים הערבים ולחמו עד הכדור האחרון, ואולי עד האדם האחרון.
6. הוא עבר ליד הבניין הזה כאשר נדחף לעבר הנמל בכוח שלמעלה מכוחו, ובעת הוא נזכר בדיוק ששם, רק שם, [נפל עליו הזיכרון כאילו הוכה באבן, ושם בדיוק] נזכר בח'לדון וליבו התכווץ בקרבו אז, לפני עשרים שנה, וכך נותר, ועכשיו גוברת הלמות ליבו עד שניתן כמעט לשמוע אותו.
7. פתאום נשקף הבית, אותו הבית, זה אשר חי בו, ואחר כך החיה אותו ביזכרונו זמן רב, והנה עכשיו הוא נשקף ובחזיתו הגוזזטראות המשוחות בצבע צהוב.

כאמור, אימת הנשייה הפלסטינית, שהתעוררה בעקבות המלחמה ב-1967, הובילה לשינוי מהותי בכתיבה הפלסטינית שהתבטא בפרויקט בהול של ארכוב ובכתיבה של נרטיבים מבוססי ראיות. לנרטיב הפלסטיני שנכתב לאחר 1967 היו אפוא שתי מטרות עיקריות: (1) לאסוף, לאגור ולתעד כל מידע אפשרי (לפני שיאבד); (2) לצבור בבהילות מידע כדי להוכיח שייכות, בעלות והיכרות אינטימית עם המקום. כך, למשל, במשפט הראשון של הפסקה המצוטטת לעיל רואים שסעיד ס' מפחית את מהירות נסיעתו למינימום בטרם הכניסה אל העיקול בכביש, משום שהוא יודע איזו עלייה תלולה מסתתרת מאחוריו. ידיעה זו היא תוצר של היכרות אינטימית עם המקום (כך הוא נהג לעשות לפני עשרים שנה). בנוסף לעיקול החד, והעלייה התלולה שמאחוריו, סעיד ס' מזהה גם את שלושת עצי הברוש שהוא מכיר מילדות. הוא לא זוכר רק את נטייתם לעבר הרחוב, אלא מכיר גם את האנשים ששמותיהם חרוטים על גזעיהם, ואת בני משפחת אל-ח'ורי שהתגוררו שם בעבר. ציון הכרת המקום והאנשים נראית כמו ניסיון להוכיח, להציג ראיות לבעלות. כל משפט בפסקה מציג ראייה פיזית (עיקול בכביש, עלייה, עצים, שער בית) המקושרת לידע אינטימי שרק בן המקום יכול לדעת. במילים אחרות, האובייקטים הפיזיים כשלעצמם אינם חשובים. הם חשובים לסעיד ס' רק בגלל הידע וההיכרות הקשורים אליהם. הקישור הנרטיבי הזה, בין פיזי לאפיסטמי, לא רק תובע בעלות, אלא גם קשור באופן הדוק לשאלת ההמשכיות. קשר זה בא לידי ביטוי בתיעוד ה"אנסצפונקט", הרגע הטראומתי שבו אבד הבן בכאוס הגירוש מהעיר חיפה, ב-22 באפריל 1948.

בנוסף לשאלת המשכיות וביטוייה הספרותיים, ההתמודדות של הפלסטינים עם אתגורפוביה, הפחד הקיומי מפני מחיקה אפיסטמית, משתקפת גם באובססיה שהחלה להופיע בספרות הפלסטינית מאז שנות השבעים, אובססיה לאיסוף מידע שמוכיח

קיום ובעלות.⁵² בשנות השמונים החלו להופיע "ספרי זיכרון כפריים" שנכתבו בידי פליטים פלסטינים בכל העולם.⁵³ ספרים אלה תיעדו זיכרונות ואירועים שהתרחשו בכפרים לפני הנכבה, וכללו בדרך כלל מפות של אותם כפרים ששורטטו ביד.⁵⁴ בשנות התשעים, ובראשית המאה העשרים ואחת, התחילו להופיע צורות נוספות של ארכוב. נור מצאלחה הצביע למשל על גל של ארכוב שנוצר במגוון של סוגות וטכנולוגיות, ובפרט בסרטים וספרים, לצד ארכיונים מקוונים שהחלו לנצל את האינטרנט שהלך ונהיה זמין יותר ויותר.⁵⁵ בנוסף, ספרות פולקלור ונוסטלגיה שהחלה להופיע בתדירות גבוהה בישראל באותן שנים תיארה את סגנון החיים הפלסטיני שהתקיים לפני הנכבה, ונקטע באלימות ב-1948. רומנים אלו תיארו את כיבוש הכפרים, ואת החיים תחת השלטון הצבאי מייד לאחר מכן, במונחים של מחיקה אפיסטמית. רומנים נוסטלגיים-פולקלוריסטיים אלו סיפקו מה שאנתרופולוגים מכנים "תיאור גדוש", המפרט היבטים שונים של החיים הפלסטיניים, כולל נופים, אינטראקציות חברתיות, פרקטיקות מסורתיות ופריטים תרבותיים, תוך התמקדות מיוחדת בתקופה שקדמה ל-1948. הרומנים **אֶוֹנְאָע אַל־בְּלָאד אַל־מְקְדֶסָה** (כְּאֶבִי אַרְץ הַקּוּדֶשׁ; 1977) מאת חנא אַבְרָאָהִים וְאֶעְצִי אַל־דְּמָע (עוצר את הדמעות; 1997) מאת סְהִיל פִּינְאָן הם דוגמאות מובהקות לכך.⁵⁶

הנכבה המתמשכת לאחר מפנה המאה העשרים ואחת

בתחילת שנות האלפיים, לאחר כישלון תהליך אוסלו, החלה ישראל לדחוק את הנושא הפלסטיני אל השוליים. דחיקה זו החלה בהצהרה ש"אין פרטנר פלסטיני לשלום",⁵⁷ אך התפתחה מאוחר יותר לסדר יום פוליטי שלם, שהגיע לשיאו ב-2020, בהסכם טראמפ-

52 אורחים פלסטינים בישראל התמודדו עם מחיקה אפיסטמית גם בדרך אחרת, שאותה כיניתי בשם "אי־מחיקה", שפירושה ביטול המחיקה. דוגמה לאי־מחיקה אפשר לראות ברומן של אמיל חביבי, **האופסימיסט** (1974). לדיון ברומן זה ראו מנאר מח'ול, "סוד", **מפתח: כתבי־עת לקסיקלי למחשבה פוליטית** 18 (2023): 107-125.

53 ראו למשל Rochelle Davis, "Mapping the Past, Re-Creating the Homeland: Memories of Village Places in Pre-1948 Palestine," in *Nakba: Palestine, 1948, and the Claims of Memory*, 53-76; Susan Slyomovics, *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998)

54 Nur Masalha, "Remembering the Palestinian Nakba: Commemoration, Oral History and Narratives of Memory," *Holy Land Studies* 7, no. 2 (2008): 123-56

55 שם, 143.

56 Makhoul, *Palestinian Citizens*, chap. 3

57 Guy Ziv, "Nobody to Talk to: The Persistence of the 'No Partner' Mantra in Israeli Discourse," *Middle East Journal* 73, no. 3 (2019): 355-75

נתניהו המכונה גם "עסקת המאה"⁵⁸. תהליך רדיקליזציה זה עורר בפלסטינים את ההכרה בכך שהנכפה לא הייתה אירוע חד-פעמי שהסתיים בשנת 1948, אלא תהליך מתמשך שמעצב את חייהם גם בהווה – ובא לידי ביטוי בהמשך הכיבוש, בהרחבת ההתנחלויות בגדה המערבית, בהטלת סגר על רצועת עזה שהחל ב-2007 ובמבצעים הצבאיים שישיראל יצאה אליהם מאז (בשנים 2008-2009, 2012, 2014, 2021, ובמלחמה האחרונה מאז אוקטובר 2023). כשלב אבולוציוני בשיח הפלסטיני, המושג **אל-נכפה אל-מסתמרה** (הנכפה המתמשכת) לא מתייחס רק להיבטים של אלימות פיזית, אלא גם להיבט האפיסטמי של הניסיונות למחוק את הקול הפלסטיני ולהשתיקו, למשל באמצעות "חוק הנכפה" (2011) ו"חוק הלאום" (2018).⁵⁹ בתוך ההקשר של הנכפה המתמשכת, בשני העשורים האחרונים התפתחה האובססיה הפלסטינית לארכוב למה שאן סטולר כינתה "נחשול ארכיוני" פלסטיני.⁶⁰ את הנחשול הזה ניתן לייחס להתפשטות של טכנולוגיות ופלטפורמות דיגיטליות נגישות יותר, המאפשרות צורות חדשות של ארכוב. יתרה מכך, נחשול זה מקבל ביטוי שאינו רק כמותי, אלא גם איכותי, במנעד רחב של ביטויים אומנותיים בארכיונים הפלסטיניים החדשים, הנסקרים במחקריהם האחרונים של סטולר והוכברג.⁶¹

בעשור האחרון חוללה ההבנה הפלסטינית את הנכפה המתמשכת שינוי תודעתי שהושפע גם מן "האביב הערבי". במילים אחרות, אחרי 1967 התמקד המאמץ הפלסטיני בתייעוד ובנייה של ארכיון פלסטיני שמוכיח קיום ובעלות (בספרות, בקולנוע ובאומנות), אך הנכפה המתמשכת חייבה גם התבוננות קדימה וניסיון להתמקד בעתיד ולדמיין אותו. כך, בעקבות שיח הנכפה המתמשכת, התעוררה התודעה הפלסטינית, שהחליפה את המאמץ הסיזיפי לתעד, מתוך הבנה שזהו מאמץ חסר תוחלת. כתוצאה מכך, רומנים פלסטינים שנכתבו בעשור האחרון מתייחסים אומנם למאפיינים קיימים בספרות הפלסטינית, אבל גם לא נמנעים מהתמודדות עם שאלות קשות, ומוכנים "לתלות את הכביסה המלוכלכת בחוץ".

נבחן לדוגמה את הרומן **סיפור עפאא'** מאת איאד ברגותי (תרגום מערבית של בֶּרְדָקָאנָה שיצא לאור בערבית ב-2014).⁶² עלילת הרומן מתרחשת בעכו, בשנת 1945,

- Azmi Bishara, *Palestine: Matters of Truth and Justice* (London: Hurst & Company, 2022), 164
- Shir Alon, "No One to See Here: Genres of Neutralization and the Ongoing Nakba," *Arab Studies Journal* 27, no. 1 (2019): 92-93
- Ann Laura Stoler, "Archiving Praxis: For Palestine and Beyond," *Critical Inquiry* 48, no. 3 (2022): 570-93
- Gil Z. Hochberg, *Becoming Palestine: Toward an Archival Imagination of the Future* (Durham: Duke University Press, 2021); Stoler, "Archiving Praxis"
- איאד ברגותי, **סיפור עפאא'**, תרגום ברוריה הורביץ ויהודה שנהב-שהרבני (חיפה: מכון ון ליר והוצאת פרדס, 2021).

בתקופת המנדט הבריטי על פלסטין. הרומן מספר את סיפורו של קפטן פאיז ע'נדור, כדורגלן מוצלח ואהוב שמונה למאמן הנבחרת הלאומית של פלסטין. ברם, ימים אחדים לאחר מינויו, פורסם בעיתון מאמר עם תמונה שתיעדה את הוצאתו להורג של אביו של קפטן פאיז בשנת 1938, במהלך המרד הערבי הגדול (1936-1939), כשתלוי עליו שלט שבו נכתב "עמיל" (כלומר סוכן, משתף פעולה או בוגד). האירוע הזה מהווה נקודת מפנה בחייו של קפטן פאיז, שלא ידע את הפרטים הללו בנוגע לאביו. שאר פרקי הרומן מתמקדים בדרכים שבהן מתמודדות הדמויות השונות עם הידיעה הזאת. וכך מתייחס קפטן פאיז לשאלת שימור שמו הטוב של אביו:

شو القصة الحقيقية؟ كل شيء ممكن. الإنسان بالموت يقدر يعرف نفسه. ولما الإنسان يموت بتموت معه الحقيقة. بتذكر إنه أبوي كانت عنده علاقات مع كل أجناس الناس. كان يهدي تنكات الزيت للضبّاط الإنجليز ويمزح معهم، وكان أول واحد دفع لصندوق الإضراب. كان يروح على موائد الإنجليز في حيفا ويطعم الفقراء في العيد. كان يرافق الشّيخ أسعد المعادي للثورة، وكان يخبّي الثوار في مخزن الزيت. الرّجال كان تاجر ويده يسير أمورهم... الدور والباقي علينا، نعرف نختار شو نحكي من قصته وكيف ندافع عن أبونا!

התרגום בגרסה העברית הופיע כך (סיפור עבאא'י, עמ' 63):

מה לדעתך האמת לגבי אבא? מבחינתי התשובה יכולה להיות כל דבר, הוא בכל מקרה יישאר אבא שלי. אדם אפילו את עצמו בקושי מכיר. לאבא היו כל מיני קשרים עם כל מיני אנשים. הוא היה נותן פחי שמן במתנה לקצינים אנגלים ומתלוצץ איתם, אבל גם היה הראשון ששילם לקופת השביתה. הוא היה מצטרף לארוחות של האנגלים בחיפא, אבל גם מאכיל את העניים בחגים. הוא ליווה את שיח' אסעד אלמועאדי למרד, והחביא מורדים במחסן השמן. הוא היה סוחר, והוא ידע איך לנהל את העניינים שלו. אנחנו צריכים להחליט איך.⁶³

כפי שראינו לעיל, מאז 1967 מתייחס הנרטיב הספרותי הפלסטיני לשאלות של המשכיות פיזית ואפיסטמית. בהתאם, גם הרומן הזה סובב סביב הסיפור המשפחתי של משפחת ע'נדור, ומקשר בין סיפור המוות של האב לסיפור חייו של הבן בהווה (ובעתיד) מהפריזמה של המאבק הפלסטיני. כך, הציטוט שהובא מהרומן של ברגותי

קושר פעמיים בין "המוות", "האמת" ו"הידע" כבר במשפט הפתיחה (הניתוח מסתמך על טקסט המקור בערבית). מצד שני, רצח האב מעורר שאלות על בגידה, נאמנות ולאומיות. השאלה "מהו הסיפור האמיתי?", שמופיעה בפתח הפסקה, מייצגת אפשרות שקיימים סיפורים רבים, אך רק אחד מהם הוא הנכון. עם זאת, התשובה "הכול אפשרי" מערערת את הרעיון של אמת יחידה לטובת האפשרות שקיימות אמיתות שונות. ביטויים אלו משקפים את ההבנה שאי־ודאות וספק הם חלקים בלתי נפרדים של הנרטיב ההיסטורי. הבנה זו משתקפת גם במשפט "אדם אפילו את עצמו בקושי מכיר", כשהרעיון של "בקושי" מנוסח במקור הערבי בעזרת הביטוי **בִּיאֲלֵמוֹת** (במוות), המבקש להצביע על הקושי שכרוך בידיעה. מאפיין זה ממשיך במשפט העוקב (שלא תורגם בגרסה העברית), המקשר פעם נוספת בין המוות לאמת: "וכאשר אדם מת, האמת מתה איתו". אם כן, האמת חמקמקה, משום שהכוונות, המחשבות, העמדות והמעשים של אדם יכולים להכיל סתירות, במיוחד בנסיבות של מהפכה עממית כאוטית, כמו זו של המרד הערבי הגדול המתואר ברומן. בתחילת הפסקה מנסה קפטן פאיז להצדיק את האב במחשבה שהמציאות המורכבת של המרד דרשה ממנו להתמודד עם "כל מיני אנשים", ולכן אין דרך להיות בטוחים בכוונותיו ("הוא היה סוחר, והוא ידע איך לנהל את העניינים שלו"), אך לבסוף הוא עונה על השאלה שבה נפתחה הפסקה כך: "אנחנו צריכים להחליט איך אנחנו מספרים את הסיפור שלו ומגינים עליו". מסקנה זו מניחה שוודאות מוחלטת בנוגע לאמת איננה אפשרית, ולכן על פאיז מוטלת האחריות להחליט ולקבוע את הנרטיב. קו מחשבה זה נוגד את הגישה שהופיעה בציטוט מהרומן של כנפאני שהובא לעיל, שבו "מוכיח" הדובר בכל משפט את ההיכרות והבעלות שלו על המקום ועל ההיסטוריה.

הרומן **עקוב אחר שינויים** מאת סייד קשוע משקף מגמה דומה.⁶⁴ הוא מספר את קורותיו של סעיד, עיתונאי פלסטיני אזרחי ישראל שמתפרנס בין השאר מכתובות ביוגרפיות ללקוחות מבוגרים, יהודים ופלסטינים. עלילת הרומן סבה סביב הקשיים של סעיד לכתוב את הביוגרפיה של אביו הגוסס. העניין בשאלת ההמשכיות הפיזית והאפיסטמית בנוי בסיפור המסגרת של העלילה: כשסעיד היה סטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים, הוא פרסם סיפור קצר בעברית במגזין הסטודנטים, ובו סיפר שכאשר היה תלמיד תיכון, ביום העצמאות טיפס על גג בית הספר בכפר שלו על מנת להוריד את דגל ישראל, כאות מחאה. על הגג הוא פגש את פלסטין, גם היא תלמידה בתיכון, שטיפסה לשם כדי לתלות את דגל פלסטין. סעיד ופלסטין התאהבו מייד וקיימו יחסי מין על גג בית הספר. הסיפור הקצר שסעיד כתב הגיע לכפר שלו ועורר סערה סביב התכנים הלא מוסריים שהופיעו בו. הסקנדל העמיק כשהתגלה שבכפר חיה צעירה בשם פלסטין, ובני הכפר התחילו להאמין שהסיפור אמיתי. פלסטין,

64 סייד קשוע, **עקוב אחר שינויים** (חבל מודיעין: כנרת, זמורה-ביתן, 2017).

שכבר הייתה נשואה לגבר אחר,⁶⁵ נאלצה להתגרש ממנו ולהינשא לסעיד, והזוג הטרי גורש מהכפר. סעיד ופלסטין עברו לגור בירושלים, ולבסוף נסעו לארצות הברית, שם התחילה פלסטין לימודי דוקטורט. מאוחר יותר ברומן מגלה סעיד שהסיפור הקצר שפרסם במגזין הסטודנטים לא היה דמיוני, אלא התבסס על מקרה שקרה לאביו בצעירותו. גילוי זה מסביר גם את הנתק רב השנים בין סעיד למשפחתו.

בדומה לרומן **ברדקאנה (סיפור עפא'י)** של ברגותי, שגיבורו מגיע למסקנה כי עליו מוטלת האחריות לערוך את הסיפור של אביו, גם הרומן של קשוע עוסק בשאלת העריכה של הטקסט, של הסיפור, וסוגיה זו מופיעה כבר בכותרת שלו. "עקוב אחר שינויים" הינה פונקציה במעבד התמלילים של חברת מייקרוסופט המכניסה את המסמך למצב של "עריכה", שבו כל מחיקה או תוספת מופיעות על המסמך (בסימונים כמו קו־חוצה או טקסט בצבע שונה). המשתמש בתוכנה יכול להחליט אם הוא דוחה את השינויים או מקבל אותם כחלק מהטקסט. הרומן של קשוע מלא בסימוני עריכה כאלה, הכוללים טקסט שמסומן בקו חוצה כטקסט "מחוק", ו"הערות שוליים" שסעיד רשם לעצמו.⁶⁶ הרומן, שנכתב בסגנון זרם התודעה, משקף את רצונו של סעיד להתנצל בפני אביו על כך שניכס לעצמו את סיפור האב על אהבת ילדות המקושרת לתודעה הלאומית הפלסטינית. בנוסף, גם בהקשר של כתיבה פלסטינית עכשווית, מתייחס סעיד לכוח הטמון בפעולות של כתיבה ועריכה:

כל עוד אני כותב אני ממשיך לחנוט את אבא שלי, וגופו נשמר שלם, גם אם זקן וחולה, ליד שולחן העבודה שלי. חייו של אבי נתונים בידיים שלי, אני יכול להחזיק אותו בחיים. כשאחליט שסיימתי לכתוב, כשאחליט לקבל את כל השינויים ואבקש מהמחשב להציג גרסה סופית, אשלח את אבא שלי לבית העלמין בטירה, לתולעים.⁶⁷

65 העניין הזה, של פלסטין הנשואה לגבר אחר, מזכיר אנקדוטה שחשף אבי שלי בננוע למשלחת של רבנים שהגיעה לפלסטין לאחר הקונגרס הציוני העולמי הראשון שהתקיים בבאזל שבשוויץ ב-1897. לפי הסיפור, הרבנים שלחו מברק בוז הלשון: "הכלה יפהפייה, אך נשואה לגבר אחר". משמעות המברק הייתה שפלסטין מאוכלסת, ומנקודת המבט של שאלת המשכיות, כפי שקשוע שזר אותה ברומן שלו, המשמעות היא שניסיון לכפות נישואים יהיה חסר תוחלת ועקר. לציטוט של שלי, ראו: Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York: W. W. Norton & Company, 2000), p. 3

66 הרומן נהר אל־פרמל מאת מג'ד פיאל, משתמש באותם כלים צורניים של "עקוב אחר שינויים". הוא מלא בדוגמאות של טקסט ערוך שמוצג עם קו חוצה, הערות שוליים בצד הטקסט, שרבוטים ביד, ואפילו "הקדשה" שמופיעה בעמוד 136. מג'ד פיאל, נהר אל־פרמל (עמאן: אל־אהליה, 2023).

67 קשוע, עקוב אחר שינויים, 182.

ציטוט זה מצביע על יחס של המשכיות ושינוי בנרטיב הפלסטיני. מחד גיסא ממשיך הרומן את הקישור ההדוק בין הפיזי לאפיסטמי בספרות הפלסטינית, מתוך הבנת המשמעות של חיבור זה לשאלת ההמשכיות (שבאה לידי ביטוי כאן בעיסוק במוות) – הרי מבחינת סעיד עצם העובדה שכתבת הביוגרפיה לא הסתיימה משמעותה ש"חייו" של האב נמשכים, כי בידי נתונה האפשרות להמשיך לחבר את הסיפור על אודות האב. מאידך גיסא, הציטוט הזה מצביע גם על החשש והפחד של סעיד מפני סיום הכתיבה – משום שבסופה גם הסיפור "ייגמר". בנוסף, היכולת לכתוב ולערוך נותנת בידי סעיד כוח רב ("חייו של אבי נתונים בידיים שלי, אני יכול להחזיק אותו בחיים"), היא מעניקה לו את היכולת להחליט בכל רגע נתון על סיום הכתיבה והחיים. לאורך כל הרומן ניכר כי סעיד נהנה מהכוח הזה, אך גם נרתע ממנו כשהדבר נוגע לאביו. לרומן של קשוע יש גם חשיבות מיוחדת בהיבט זה משום שהוא נכתב בעברית – ובכך מצביע על שינוי מהותי ביחסיו של קשוע עם השפה העברית.⁶⁸

הרומן *Haifa Fragments* (פרגמנטים חיפאיים; 2015) מאת ח'לוד ח'מיס, שהתפרסם במקור באנגלית, הוא דוגמה נוספת לשינוי הנרטיבי שחל בכתיבה הפלסטינית העכשווית. הרומן מספר את סיפורה של מִיסוֹן, צעירה פלסטינית שחיה בחיפה, העסוקה בעברו של אביה ובהשקפותיו הפוליטיות בהווה. יום אחד היא מוצאת ערמת ניירות ובתוכם את היומן האישי של אביה, ומופתעת לגלות כי בתקופת הממשל הצבאי, בין השנים 1967-1948, הוא היה פעיל פוליטי ואף נאסר על כך בידי ישראל. המאסר ששבר את רוחו הביא לפרידה שלו מאהובתו אסמהאן, ולבחירתו להתפשר על משרה יציבה ומשעממת כפקיד בבנק, שם הכיר את אמה. עמדותיו הקונפורמיסטיות של אביה בהווה מטרידות את מִיסוֹן, פעילה פוליטית בעצמה, ומניעות אותה לחקור לעומק את תולדות משפחתה. בציטוט הבא, מנסה שהד, חברתה של מיסון, לשכנע אותה להפסיק לחפור בעברו של אביה, כי הנבירה הזאת גורמת לה להחמיץ את חיי ההווה:

תראי, חביבתי. את כל-כך אובססיבית כלפי העבר [...] יש לך צורך כזה – אני באמת לא מבינה אותו – לחפור את האדמה⁶⁹ מתחת לרגליו של אביך. ובשביל מה? כדי שתוכלי להמשיך הלאה? הכול אשליה, מִיס! את טוענת שאת רוצה להכיר את אביך. אבל הוא לא נמצא בין המילים. הוא לא נמצא בתוך הלכלוך הזה שאת חופרת בו. הוא יושב בגינה, מעשן סיגריה. יש לו שיער לבן והוא אוהב את אימא שלך. מגיד שאת מחפשת מת. הוא לא

68 Manar H. Makhoul, "Writing as Deletion, Erasure as Inscription: Life, Death, and Afterlife in Sayed Kashua's Track Changes," *Poetics Today* 45, no. 4 (2024): 649-69

69 במקור האנגלי מופיעה כאן המילה "dirt" שיש לה שתי משמעויות ששתיהן תקפות להקשר זה: אדמה ולכלוך.

קיים. והאסמהאן הזאת? פשש! אפילו השם שלה לא אמיתי. אבל את לא מבינה את זה, נכון? ומיס, עד שלא תשחררי את מג'יד של הנייר, לא תוכלי להכיר באמת את המג'יד הזה שיושב בגינה.⁷⁰

ציטוט זה ממשיך את המגמה העכשווית שתיארתי. כמו הרומנים האחרים המוזכרים במאמר, גם *Haifa Fragments* מציג בן או בת שחוקרים את עברו של אביהם, ומגלים פרקים לא ידועים הקוראים תגר על הבנתם את ההווה. אומנם הגיבורה ברומן לא מנסה לערוך את הסיפור של אביה, כפי שעושים הגיבורים ברומנים של ברגותי וקשוע, אבל היא אובססיבית לדעת פרטים על העבר של משפחתה, משום שמבחינתה ידיעת האמת ביחס לעבר תוכל להסביר לה את ההווה – כלומר את פני הדברים לאחר 1967. אך רומן זה מצביע גם על השינוי בשיח הפלסטיני בשני העשורים האחרונים, שינוי שבא לידי ביטוי בדברי הביקורת של שהד, חברתה של מיסון, על הפטישיזציה של העבר. שהד קוראת למיסון להפסיק לחפור בעבר הפלסטיני ולהתחיל להסתכל על ההווה והעתיד:

אנחנו רוצים לחיות. וכדי לחיות, אנחנו לא יכולים להרשות לעצמנו להתבוסס באבק ההיסטוריה. אנחנו צריכים להרים את הכפפה ולבנות משהו מוחשי. לא, אנחנו לא שכחנו את ההיסטוריה אבל אנחנו ממשכים הלאה. ואת יודעת מה? אם אי פעם נאבד את החיוכים והצחוק שלנו – אז נאבד את האנושיות שלנו.⁷¹

שהד מביטחה למיסון שמיקוד האנרגיה בהווה ובעתיד במאמץ "לבנות משהו מוחשי" אין פירושו שכחה מוחלטת של ההיסטוריה. הבטחה זו מצביעה על שינוי אוריינטציה בחשיבה הפלסטינית מאובססיה לארכוב של העבר (וההווה), אל ניסיון לדמיין את העתיד. את השינוי הזה אפשר להסביר מנקודת המבט של הנכבה המתמשכת. זו האחרונה דורשת מהפלסטינים להתמודד עם שני כוחות מנוגדים: עם הכחשה והדחקה ציונית מתמשכת מצד אחד, ועם הצורך לדמיין עתיד מן הצד האחר. עם זאת, רומנים פלסטיניים עכשוויים עדיין לא מצליחים להציג תמונת דמיון עתידית. בדיון שערך מוריס עבליני בנושא יצירות מדע בדיוני (סיפורים קצרים או סרטים) של יוצרים פלסטינים אחרי 2008, הוא הגיע למסקנה שהתוצרת התרבותית הפלסטינית העכשווית, שמתארת "הווה קטסטרופלי", אומנם איננה מסוגלת לדמיין עתיד, אך ממשיכה לטעון "לקיומה של פלסטין אפיסטמית, ולכן מבטלת את האפשרות של

70 Khulud Khamis, *Haifa Fragments* (Oxford: New Internationalist, 2015), 144
71 שם, 145.

אי־קיום גם כאשר האפשרות להקים מדינה ממשיכה להתרחק.⁷² במילים אחרות, השינוי בשיח הפלסטיני מתבטא בגישה ביקורתית שמחליפה את מאמץ הארכוב לצורך הוכחה של קיום (תוך התייחסות לאחר, החיצוני), ומציבה במקומו את ההתבוננות פנימה, שאמורה להניב תובנות שיעזרו להבין את ההווה – כי הבנה זו נחוצה כשלב מקדים למי שרוצה להתחיל לדמיין את העתיד.

בהיעדר יכולת לדמיין עתיד, הספרות הפלסטינית בתקופה זו עסוקה בדה־פרגמנטציה של הפלסטינים שבאה לידי ביטוי בהרחבה כרונוטופית (של זמן ומרחב). ההרחבה בזמן ניכרת ברומנים הפלסטיניים שעלילותיהם מתרחשות בעבר רחוק יותר, כמו שראינו ברומן **ברדקאנה**, אך גם ברומן **אורפואר עבא** (2014) מאת עלא חליחל, שעלילתו מתקיימת בתקופת המצור של נפוליאון על עכו ב־1799.⁷³ ואילו דוגמה להרחבה מרחבית אפשר למצוא למשל ברומן *Haifa Fragments*, שמגשר על הפרגמנטציה הגיאופוליטית שנכפתה על הפלסטינים ומצביע על אפשרות של הידוק הקשרים בין פלסטינים מאזורים שונים. דמותה של שהד, שיש לה תפקיד מרכזי ברומן של ח'מיס, מייצגת את הפלסטינים בגדה המערבית, והביקורים התכופים של מיסון בחיפה הם סימן ברור לתפקיד המשמעותי שיש לעיר הזאת בעיני הפלסטינים בישראל בעשרים השנים האחרונות, כפי שהראה נדים פרכפי.⁷⁴

אמל קעיק זיהתה את המגמה הזאת בעבודותיהן של עדניה שְפְלִי ואבתסאם עאזם. השתיים מבקשות להתגבר על הפרגמנטציה של הפלסטינים באמצעות גישור ו"חציית גבולות פיזיים ומדומיניים" בין הפלסטינים שחיים בישראל לבין הפלסטינים שחיים בגדה המערבית וברצועת עזה, ו"בסופו של דבר מחברות מחדש את הגיאוגרפיות הספרותיות של '48 ושל '67 ומחיות ומחדשות (revive) את הקשר הישן בין חיפה לרמאללה, שמוביל לבסוף לאופק חדש שבו הדה־קולוניזציה של פלסטין ההיסטורית נותרת השאיפה האולטימטיבית".⁷⁵ בשיר אבו מנה הגיע למסקנה דומה: "התרבות הפלסטינית כבר לא ממוקמת בתוך פלסטין [...] אם אפשר לקרוא לריבוי הזה בשם פרגמנטציה, אפשר

- Maurice Ebileeni, "Palestine 2048 in Inertia: False Utopias, A Dwindling Nation, and the Last Palestinian," *Interventions* 26 (2024): 1077-1100 72
- הספר יצא במהדורה עברית וראו עלא חליחל, **להתראות עכו**, תרגם יונתן מנדל (תל אביב: עם עובד, 2019). 73
- Nadeem Karkabi, "How and Why Haifa Has Become the 'Palestinian Cultural Capital' in Israel," *City & Community* 17, no. 4 (2018): 1168-88 74
- Amal Equeiq, "From Haifa to Ramallah (and Back): New/Old Palestinian Literary Alon, "No Topography," *Journal of Palestine Studies* 48, no. 3 (2019): 39 75
- One to See Here"

גם לראותו כסוג של איחוד ושותפות"⁷⁶ בהיפוך ממגמת הפרגמנטציה ששלטה בשני העשורים הראשונים לאחר 1948, בשני העשורים האחרונים מחפשים יוצרים פלסטינים האחדה של השיח. הנרטיב הפלסטיני העכשווי, שאיננו מוגבל לאזור אחד, מנסה להתגבר על הגבולות הפיזיים שמפרידים בין פלסטינים. במילים אחרות, הפלסטיני כבר לא רואה צורך להמציא הוכחות לבעלות, והאובססיה של ארכוב לפי כללי המשחק של ההגמוניה הישראלית-ציונית איננה מקובלת עוד. הדה־פרגמנטציה של הפלסטינים היא שלב הכרחי, אחד התנאים בדרך לאפשרות לדמיין עתיד פלסטיני כולל.

סיכום

מאמר זה נפתח בשאלה מה "פלסטיני" בספרות הפלסטינית. הספרות הפלסטינית עברה אבולוציה ארוכה מאז ראשית המאה העשרים והתפתחות התודעה הלאומית הפלסטינית בצל המנדט הבריטי ובשלהי הנהדה. מבחינת הפלסטינים, הנפכה ב־1948 הייתה אירוע מכונן משותף לכלל החברה הפלסטינית, הן בהקשר של הפרויקט הלאומי הפלסטיני הן מבחינת התוצרת הספרותית והאינטלקטואלית שהוא הניב. כפי שראינו, הספרות הפלסטינית שנכתבה לאחר 1948 שיקפה פרגמנטציה, לוקליזציה וניחות או החלשה – שהיו תוצר וביטוי של הצורך המיידי לשאוף להישרדות לאחר אירוע בסדר גודל קטסטרופלי של טיהור אתני שהביא להתפרקות כמעט טוטאלית של החברה הפלסטינית – מבחינה פוליטית, כלכלית וחברתית.

המשמעויות וההשלכות של הנפכה התחדדו ב־1967, וקבעו את המאפיינים הפרטיקולריים של השיח והספרות הפלסטינית מאז. בעקבות הנפסה פיתחו הפלסטינים פחד קיומי דחוף ממחיקה אפיסטמית, והשיח הפלסטיני הגיב דרך עיסוק אובססיבי בנושאים הקשורים ב"המשכיות" ובתמות על גנאלוגיה והתחלות. הפלסטינים הבינו שהם אינם נאבקים רק נגד כיבוש מולדתם, אלא גם נגד המחיקה הסיסטמית של הקיום שלהם מההיסטוריה. לכן, מאז שנות השבעים, התמקד המאמץ הפלסטיני בארכוב קפדני של הקיום וההיסטוריה הפלסטינים.

החל משנות התשעים המאוחרות ותחילת שנות האלפיים הבינו פלסטינים שהנכבה לא הייתה אירוע שהסתיים, אלא היא ממשיכה להתקיים עד היום. הבנה זו דרשה שינוי תודעתי שבא לידי ביטוי בחשיבה מחודשת על התוחלת של פרויקט הארכוב, שמטרתו

Bashir Abu-Manneh, "Foreword: Under 'Suffering's Glow': Palestinian Writing after Oslo," in *Post-Millennial Palestine: Literature, Memory, Resistance*, eds. Rachel Gregory Fox and Ahmad Qabaha (Liverpool: Liverpool University Press, 2021), 7.

להוכיח קיום והיסטוריה. במקום זאת, השיח שבא לידי ביטוי ברומנים הפלסטיניים העכשוויים מבטא הבנה שכדי לדמיין עתיד פלסטיני, צריך לדמיין עתיד אחד, וכדי לדמיין עתיד אחד, מציגים סופרים פלסטינים שיח שמגשר על הפרגמנטציה הקיימת בין חלקיו השונים של העם הפלסטיני.

ניתן לומר כי המסקנות שהעליתי כאן היו באופן כללי תקפות עד אירועי אוקטובר 2023. אין ספק שמלחמת ישראל על עזה היא רגע מפנה בהיסטוריה הפלסטינית, לא רק לפלסטינים בעזה, אלא לכל הפלסטינים בעולם. ההרג וההרס ברצועת עזה נמשכים בזמן כתיבת מאמר זה, ושקולים באימתם לנכפה ולנכסה, אם לא חמורים יותר. ב־26 בינואר 2024 קבע בית הדין הבינלאומי לצדק (ICJ) כי יש מקום לחקור את ישראל ולהאשימה בפשע של השמדת עם בעזה. אם מתייחסים לרכיבי השיח הפלסטיני מאז 1948 שנדונו במאמר זה, המלחמה הזאת היא ביטוי מובהק ביותר לנכפה המתמשכת ולפחד הקיומי הפלסטיני שקשור באופן אקוטי לשאלת ההמשכיות. כך, בסעיף 2 לאמנה בדבר מניעת הפשע של השמדת עם, והענישה עליו, מוגדר שרצח עם כולל: "3. העמדת הקבוצה בכוונה תחילה בתנאי חיים שיש בהם כדי להביא לידי השמדתם הגופנית, כולה או מקצתה"; ו־"4. קביעת אמצעים שכוונתם למנוע את הילודה בקבוצה". שני סעיפים אלו מתייחסים באופן ברור לאלמנט הפיזי שקיים בנכפה המתמשכת, ובעצם למרכיב עיקרי בשיח הפלסטיני מאז 1948, שבא לידי ביטוי בתמות ספרותיות על קטיעה, יתמות, עקרות, הפלות, סירוס, אימפוטנציה ומוות. במילים אחרות, מלחמה זו היא פרק נוסף בהיסטוריה הפלסטינית של נישול ומחיקה. על כל פנים, וללא קשר להחלטה הסופית שתתקבל בשאלת אשמתה של ישראל ברצח עם, עצם הדיון בשאלה בבית הדין הבינלאומי היא עדות להיקפי האלימות של מלחמה זו. כפועל יוצא מזה ניתן לצפות שלמלחמה יהיו השלכות מרחיקות לכת על התודעה הפלסטינית סביב שאלות של המשכיות (פיזית ואפיסטמית), ואפשרות לדמיין עתיד פלסטיני אחד. עם זאת, עדיין מוקדם לחזות לאיזה כיוון יתפתחו שינויים אלו.